

ДО 140-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА ЛЕВИЦЬКОГО

УДК 51(09)

Георгій Сулим

Львівський національний університет імені Івана Франка

ВОЛОДИМИР ЛЕВИЦЬКИЙ ЯК ТЕРМІНОЛОГ

© Сулим Г. Т., 2012

У статті стисло окреслено термінологічну діяльність видатного українського математика, термінознавця, громадського діяча, автора першої наукової праці з математики українською мовою В. Й. Левицького. Описана його участь у створенні термінологічних словників та перших наукових математичних видань – збірника наукових праць і реферативного журналу.

Ключові слова: В. Й. Левицький, математика, механіка, фізика, термінологія, українська мова

This paper outlines briefly terminological activity of V. Levytskyu, an outstanding Ukrainian mathematician, terminologist, social activist, and the author of the first scientific work in mathematics in Ukrainian. It describes his involvement in the development of terminological dictionaries and the first scientific books in mathematics – the collection of scientific papers and the abstract journal.

Keywords: V. Levytskyu, mathematics, mechanics, physics, terminology, Ukrainian language

Видатний український математик, термінолог, громадський діяч, один з перших десяти дійсних членів Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ), дійсний та почесний член чотирьох закордонних математичних товариств, багаторічний редактор друкованих видань НТШ з математики, фізики та хімії, творець першого в Україні реферативного журналу, гімназійний професор та наділений правом підписувати в Галіції до друку українські шкільні підручники з математики та природничих наук, урядник від освіти, голова НТШ у найважчі кризові роки його історії, організатор усіх шести з'їздів українських природничиків, інженерів і лікарів, педагогічних товариств; в. о. завідувача кафедри математичного аналізу Львівського університету, професор Володимир Йосипович Левицький (31.12.1872 - 14.07.1956) прожив довге багатотрудне життя, сповнене служінню науці та українській ідеї. Він мав нагоду мало не щоденно спілкуватися з такими ж як Він – подвижницько закоханими в суспільну, просвітницьку та творчу інтелектуальну працю велетями духу як Іван Франко, Михайло Грушевський і якщо й поступався їм у кількості та масштабі впливу на суспільство створених праць, то аж ніяк не у твердості й мужності відстоювання національних інтересів.

Володимир Левицький вивчав математику на філософському факультеті Львівського університету під проводом видатного вченого, українського князя професора Ю. Пузини у 1890–94 рр. Це були часи реформування заснованого ще в 1873 р. Товариства ім. Шевченка в наукове, яке відразу ж після реформи у 1893 р. розпочало випускати «Записки наукового товариства ім. Шевченка», які містили на своїх сторінках наукові праці з усіх галузей знань, впроваджуючи в життя поставлене за

рік до того О. Барвінським завдання «підняти нашу мову до научної поваги, перепроводжувати її через строгу науку».

На початку четвертого курсу В. Левицький написав свою першу самостійну наукову працю «Про симетричне вираження з вартостей функції mod- m » і в січні 1894 р. відніс до НТШ. Згадуючи про цю подію 3 квітня 1927 р. під час святкування 30-річчя виходу у світ першого «Збірника праць МПЛС»¹, В. Левицький, промовив таке: «Коли я 34 роки тому назад, як молодий студент, приніс мою першу роботу з вищої математики, першу взагалі писану в українській мові, до тодішньої редакції «Записок», то редакція довго не знала, що з нею робити; а коли вкінці по році роботу надруковано, то редакція, бажаючи перед чужими закрити факт, що у нас у сій царині наук був дотепер застій, счеркнула вступ, в якому я зазначив, що це перша робота на українській мові, і висказав надію, що наша мова до математичних студій вповні надається. Однак перші леди були переломані. Вслід за першою роботою пішли інші...». Її опубліковали в четвертому томі «Записок НТШ» як **першу математичну наукову працю українською мовою**. Хоча у відомих матеріалах про цю подію не згадується автор багатьох тогочасних українських шкільних математичних підручників Петро Огоновський, є всі підстави вважати, що то він до цього спричинився великою мірою.

Того ж таки року випускник Університету став членом НТШ і на довгі 45 років - провідним математиком Західної України. А через рік на п'ятому засіданні МПЛС 28 травня 1895 р. на пропозицію мовної комісії йому доручили укласти матеріали до української фізичної та математичної термінології. Таке ж доручення стосовно технологічної термінології отримав професор політехніки Р. Залозецький.

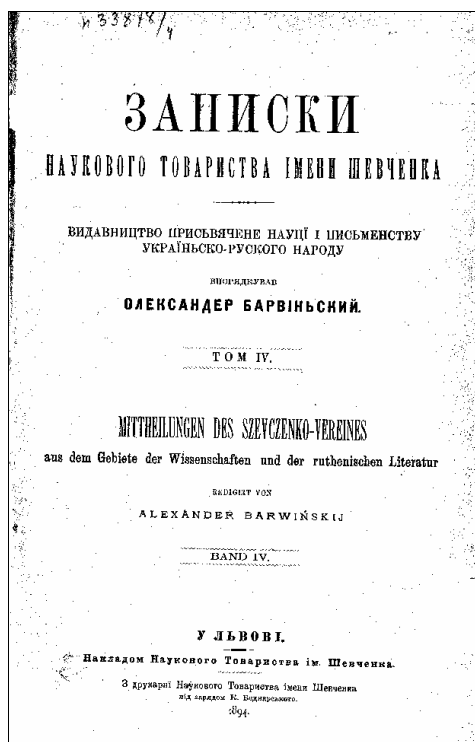

Рис. 1. Титульна сторінка журналу «Записки НТШ», де була опублікована стаття В. Левицького «Про симетричне вираження з вартостей функції mod- m »

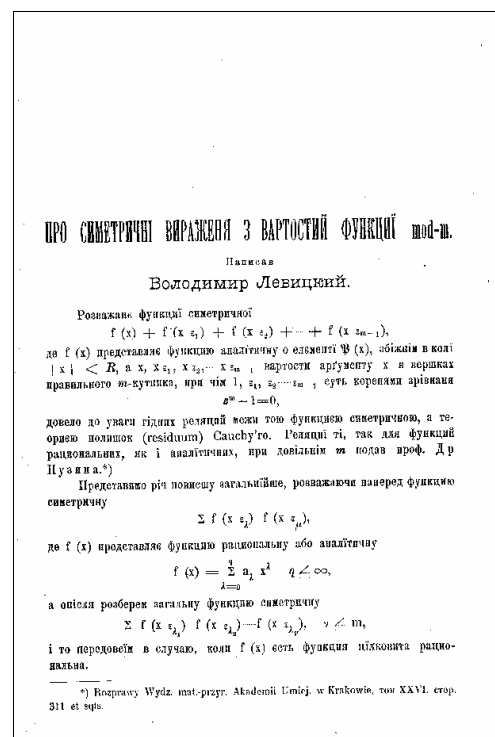

Рис. 2. Перша сторінка статті В. Левицького «Про симетричне вираження з вартостей функції mod- m »

У 1895 р. у додатку до наукової праці «Еліптичні функції модулю» («Записки НТШ», т. 7) на двох сторінках міститься дуже скромний українсько-німецький словничок В. Левицького наз 69 термінів – **перша збірка українських математичних термінів**.

Безперечно, не вся та термінологія для нас звична (переважно - це польські кальки). У багатьох випадках тепер ми користуємося іншими словами: вартість – значення; безоглядний – абсолютний,

¹ Математично-Природописно-Лікарська Секція – скорочено МПЛС.

зложений – комплексний; услівний – умовний; безусловна збіжність – безумовна збіжність; значок – індекс; рахунок – числення; інтегрувати – інтегрувати; конечність – скінченність; мнимий – уявний, позірний; многість – множина; окружене – окіл; незмінник – інваріант; ріжничка – диференціал, тяглий – неперервний, цілковитий – цілий; суцно та несущно особливий – істотно та неістотно особливий; рівноважний – еквівалентний; полишка – лишок; переведене – відображення тощо. Але вже тут можна зауважити цілком сучасні (з точністю до правопису) терміни: визначник (детермінанта), вісь, дійсний, збіжність, інтеграл, інтегральний, лінеарний, лінійний; однозначний; ряд, степеневий, точка особлива, функція, автоморфний, трансцендентний, раціональний, аналітичний, еліптичний

Сім років пізніше у 1902 р. («Збірник МПЛС», т. 8, вип. 2) вийшла окрема збірка (теж фактично українсько-німецький словник) – приблизно 2000 термінів з елементарної (алгебра і арифметика) та вищої (аналіз, геометрія) математики. Автор відзначав, що загалом на той час уже існувала хороша термінологія шкільної математики з огляду на підручники П. Огоновського (арифметика, алгебра) та О. Савицького (геометрія). Однак зібрати термінологію елементарної математики треба було для полегшення справи укладання нових шкільних підручників. У подальшому ці терміни шліфувалися, уточнювалися, однак багато із запропонованих В. Левицьким математичних термінів вживають і сучасні видання.

Вже у 1896 р. у «Записках НТШ» виходять друком перші ґрунтовні матеріали щодо термінології з першої частини фізики – теоретичної механіки. Фактично це була збірка 343 термінів українською та їхніх відповідників німецькою і французькою мовами на 12 сторінках. В. Левицький завершує вступ до цієї праці такими словами: «Тож в імені секції і для добра науки осьміляю ся звернути до всіх, а в першій мірі до фахових людей, щоби всякий термін, який буде видавати ся їм відповіднішим, подали до секції математично-природописної, бо як-раз тільки наукова дискусія може довести до якихось позитивних результатів».

Далеко не всі пропозиції такі, скажімо, як динаміка, точка, удар збереглися й до нинішніх часів. Частина термінів відійшла: безвладність (інерція), бігун (полос), верхня (поверхня), скорість (швидкість), дрогане (вібрація), заколот (збурення), засада хованя (закон збереження), точка зачепу (точка прикладання), удар осередний (удар центральний), взорець (зразок). Інша частина збереглася, трансформувавшись згідно з вимогами сучасного правопису – філя (хвиля), бльок (блок), енергія, деформація тощо.

Фізична термінологія друкувалася ще й у «Збірнику МПЛС». Спочатку у відповідному термінологічному додатку на трьох сторінках до великої праці обсягом 72 с. «Електромагнетична теорія світла і філії електричні» (1897, т. 2). Пізніше було надруковане продовження згадуваної першої частини. Частина друга (механіка рідин і газів, тепло, метеорологія) та частина третя (магнетизм, електрика і електротехніка) термінології у т. 3, вип. 2 (1898); частина четверта (акустика і оптика, астрономія і космографія) – у т. 8, вип. 2 (1902).

Першопрохідницьким був і «Начерк термінології хемічної» (1903, т. 9). Під його впливом через 2 роки (1905, т. 10) вийшли «Уваги о термінології хемічній» І. Горбачевського.

Плідна термінологічна діяльність доктора В. Левицького спричинила за пропозицією Київської термінологічної комісії до створення в 1918 р. при МПЛС НТШ відповідної комісії. При цьому математична секція природничого відділу київського Інституту української наукової мови видала для широкого ознайомлення науковою громадськістю проект словника математичної термінології в 3-х частинах. Першу частину (3486 термінів, 240+XII с., 1925 р., титульний редактор Ф. Калинович) редагувала математична секція. Ці словники містили українську частину, де до кожного терміна були долучені всі можливі синоніми з докладною вказівкою на джерела, звідки вони запозичені. Окрім того було сформовано покажчики до української частини словника термінів російською, німецькою та французькою мовами. У передмові було зазначено, що «...в основу всього матеріялу лягли матеріяли до математичної термінології д-ра В. Левицького, надруковані в VIII томі Збірника Математ.-природописно-лікарської Секції Львівського Наук. Т-ва Шевченка та три проекти Т-ва Шкільної Освіти...».

Другу частину (925 термінів, 1925 р., титульний редактор Ф. Калинович), що стосувалася теретичної механіки, поряд з математичною секцією редагувала й МПЛС НТШ. Третю частину (титульні редактори Ф. Калинович та П. Холодний) додатково переглядала термінологічна комісія Одеської науково-дослідної кафедри математики.

У слові від природничого відділу (частина II) його голова академік П. Тутковський та секретар Я. Левченко зазначили: «Видаючи цього словника, Природничий Відділ Інституту повинен відзначити новий радісний факт, а саме порозуміння між Інститутом Укр. Наук. Мови та Львівським Наук. Т-вом ім. Шевченка що до роботи над усталенням української термінології. Цей словник, поки що перший, виходить за редакцією не тільки Математичної Секції Інституту, але також Математично-Природописно-Лікарської Секції Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові». Таким ось чином за участю В. Левицького у 20-х роках вийшли II та III частини проекту «Математичного словника» та третя частина «Зоологічної номенклатури».

Про піонерське значення цієї термінологічної праці свідчить також протокол засідання Всеукраїнської наради в справі упорядкування математичної термінології, що відбулася в Харкові 5-6 травня 1932 р.: «2. Нарада відзначає такі попередні словникові матеріали до укр. математичної термінології, як праці проф. Володимира Левицького (1902), Т-ва Шкільної освіти в Києві під провідом акад. М. Кравчука (1917–18), праці проф. М. Чайковського...».

12 лютого 1897 р. МПЛС ухвалила видавати свій окремий друкований орган «Збірник математично-природописно-лікарської секції» (ЗМПЛС) – **перший український науковий журнал у сфері природознавства**, редакторами якого стали І. Верхратський та В. Левицький. Подамо витяг з передмови до його першого числа, яка стала успішно втіленою програмою майбутньої діяльності. «Передовсім іде нам о розвиток науки на нашій питоменній ниві. Наш язык лише тогді зможе добути собі одвітного і гідного становища, коли розвине ся о стілько, щоби міг стати поруч з образованими язиками других народів Європейских, яко довідний середник звязкого і опрєдленного виражання мислей на всіх полях людського умства. Мусить проте наш язык виробити собі одвітну термінольоґію в ріжних вітах людського знаня, мусить одвітно використати все боґацтво рідної словні а заразом прямовати до потребної прецизії, яку стрічаєм у других язиках счасливійше развитих. Без тих підвалин і думати годі про ширший розвиток науки в рідній бесїді...».

На прохання П. Огоновського, який одержав замовлення написати шкільний підручник з математики, В. Левицький взяв на себе основну частину тої роботи і створив український підручник «Альгебра для висших клас середніх шкіл» (ч. I – 1906 р., ч. II – 1908 р.). Сам П. Огоновський через хвороби та велику зайнятість громадськими справами уклав лише частину прикладів до першої частини. Декілька років після того, одним подихом, усього за сім місяців від 1 жовтня 1911 р. В. Левицький створює вже одноосібний підручник «Фізика для висших клас середніх шкіл» обсягом 674 с. з 527 рисунками та двома кольоровими таблицями (вийшов із друку у 1912 р.), що довгий час був дуже популярним та вважався найкращим. У післяреволюційні роки використовувався навіть у вузах Радянської України і його перевидали (щоправда скорочено та не так добре) двома частинами у 1924 р. На Східній Україні цю книгу з великим зиском для себе (бо по 100 рублів) продавали галицькі Січові стрільці.

Проф. О. Костовський, відзначаючи глибоку математичну інтуїцію В. Левицького, згадував, що, заохочуючи студентів університету до вивчення еліптичних функцій, він зазначав, що дослідження цих функцій - прямий шлях до доведення великої теореми Ферма. І цей прогноз людини незламного почуття обов'язку та відповідальності за долю свого народу, яка завжди вміла заглянути уперед і взятися за найскладніші та найвідповідальніші завдання свого часу, яку академік Михайло Кравчук назвав «основоположником математичної культури нашого народу», усе ж через 37 років після його смерті цілком справдився.